

УДК 321.03

ПЛЮРАЛІЗМ КОНЦЕПЦІЙ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОНЯТТЯ «ЛЮДИНА ПОЛІТИЧНА» В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ ХХ – ХХІ СТОЛІТЬ

Марія Леськів

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто головні теорії політичної науки ХХ – ХХІ ст., присвячені розгляду проблеми сутності політичної людини. Досліджено вплив об'єктивної реальності й суб'єктивної оцінки цієї реальності на політичну поведінку людини.

Ключові слова: «людина політична», політична участь, соціальна ідентифікація, політична поведінка, раціональний вибір, ситуативність.

Наукове осмислення головних феноменів політичного простору незмінно актуальне впродовж становлення політичної науки. Незважаючи на те, що феномен людини політичної є спадщиною філософсько-політичної традиції Античної доби, дискусії щодо його сутності становлять предмет досліджень сучасної політичної науки. «Homo politicus» («людина політична») – поняття, яке розглядається, загалом, крізь призму політики, влади, держави, політичної діяльності або політичної участі. Водночас варто зазначити, що в українськомовному просторі, у словниках і підручниках із політології визначення поняття не достатньо концептуалізоване і розглядається у вузькому сенсі як політичний лідер, професійний політик чи політичний актор.

Взаємодетермінованість у суспільно-політичному середовищі породжує проблему людини, яка зазнає впливу з боку соціуму в процесі формування особистісних якостей і визначення своїх життєвих позицій. Починаючи з Арістотеля, який уперше звернув увагу на соціально-політичний зміст і суть людини, огляд проблем людини в політиці набував досить суперечливих означень: від акценту на індивідуалізмі – до повного нівелювання індивіда на користь нації, суспільства та держави [1, с. 1]. Дефініція поняття «людина політична» змінюється й трансформується відповідно до змін політичної реальності, відтворюється й збагачується в процесі розвитку суспільно-політичних інститутів і політичної культури.

Метою статті є аналіз концепцій, які розкривають проблему людини в політиці та сутнісні особливості політичної людини в політичній науці ХХ – ХХІ ст.

У контексті аналізу проблеми людини в політиці на перший план виходить уся складність взаємовідносин між людиною й політикою, що стало причиною появи плюральності дослідницьких підходів. Адже, як стверджує В. Дідук, аналіз політики з погляду її людського виміру є, з одного боку, найбільш цікавим елементом у дослідженні цього феномена, а з іншого – найбільш складним, оскільки людський чинник є одним із найнепередбачуваних, а отже – таким, що найменше піддається аналізу [2, с. 1].

Перші десятиліття ХХ ст. стали періодом глобальної кризи тогочасного суспільства, що відзначився глибоким переломом у розвитку політології. Методи подолання цієї кризи окреслили два шляхи розвитку науки: європейський – історично безперспективний, із суворюю регламентацією суспільного життя й формуванням тоталітарних режимів, внаслідок

док чого політологія й інші суспільні науки, стали інструментом ідеології та пропаганди; американський (Сполучені Штати Америки) – оновлення традиційного капіталістичного суспільства, ліберальної демократії, а політологія зосереджувалася навколо дослідження проблем політичної участі й поведінки людини, груп тиску тощо.

Осягнути сутність поняття «людина політична» неможливо, якщо не брати до уваги протилежність демократії ХХ ст. – тоталітарні режими, що перекроїли історію країн Західної, Центральної та Східної Європи. Йдеться про «крок назад» у суспільно-політичному розвитку людства та відновлення докласичного світогляду, який характеризувався об'єднанням усіх сфер соціокультурного життя на засадах узагальнованих принципів й уніфікованих стандартів загальнолюдського характеру й традиціоналізму. Тоталітарні політичні інструменти, засоби масової інформації, масові партії, державний апарат, традиціоналістський і колективістський світогляди, сформували в політичній об'єктивності масове суспільство, яке по суті є сукупністю атомізованих індивідів, відчужених від влади, проте таких, що становлять систему, яка має високий мобілізуючий потенціал.

На цьому етапі наприкінці 30-х рр. ХХ ст. були зроблені спроби наукового усвідомлення тоталітаризму крізь призму становища людини як найважливішого елемента суспільства. Науковці Дж. Оруелл, О. Хакслі, Є. Замятін, Х. Арндт, К. Гаджієв та інші зазначають, що в тоталітарному суспільстві відсутня людина як така, натомість існує механічно створена ізольована й атомізована модель «нової людини», особисту свободу якої нівельовано технологією тоталітарної влади.

Сучасна політична наука, що виникла на початку 1950-х рр., вирізняється невеликою кількістю наукових концептів, які комплексно розкривають особливості політичної людини. Важливою підставою для дослідження взаємовідносин людини й політики є проблема розмежування й абсолютного «суверенітету» політичної науки щодо інших галузей наукового знання. Отже, властивість політичної науки неоднозначно тлумачити політичні явища й феномени створює можливість для застосування в дослідженні інших теоретико-методологічних конструктів. Це зумовлено неоднорідністю досліджуваного явища, адже людина представлена як складний біопсихосоціальний феномен, а політика як інтегроване соціальне утворення створює методологічні бар'єри в процесі інтерпретації. Про це свідчить відсутність «чистих» політологічних підходів до аналізу цієї проблеми та наявність міждисциплінарних: соціологічних і психологічних, антропологічних і філософських.

У контексті дослідження проблеми людини в політиці використовують основні методологічні концепти теорій політичної участі, біхевіоралізму (теорії політичної поведінки) політичної участі та політичної діяльності (у категоріальному значенні ми розглядаємо їх як різні прояви політичної активності), постбіхевіоралізму («теорія раціонального вибору»), психологічного підходу, політико-антропологічного й постмодерністських підходів.

Теорія політичної участі (К. Маркс, Й. Шумпетер, Т. Хейден, Г. Алмонд, А. Мілберт, Д. Істон, Е. Мюллер, А. Марш) виходить з того, що індивід виступає суб'єктом політики і відносно самостійним джерелом влади у взаємодії з політично організованим суспільством. Науковці розглядають політичну природу людини в разі намагання кожного окремого індивіда (групи) відстояти власні інтереси та позицію або прямої й рівноправної участі громадян в управлінні, хоча за сучасних умов демократичного правління є дещо обмежуюча (існує неможливість здійснення прямої демократії), що компенсується представницькими інститутами. Антропологічні аспекти політичної участі зазначають Л. Орбан-Лембрик і В. Бортніков. Методологічним принципом політичної участі є активність, яка «дає змогу розкрити специфіку становлення мінливої особистості в соціумі, який також змінюється» [3, с. 52]. У процесі аналізу категорії «політична участь» В. Бортніков, опираючись на чи-

малу кількість наукових суджень закордонних і вітчизняних дослідників цієї проблематики, зазначає, що основними антропними характеристиками політичної участі є ситуативність і непрофесійність. Головним індикатором взаємозв'язку людини й політики є ступінь інтенсивності, тобто «одні особи лише читають газети, інші ще й ходять на вибори, а треті ведуть активну політичну роботу» [3, с. 4].

М. Вебер досить широко підходить до визначення політики, зупиняючись на соціологічному її розумінні як «прагненні до участі у владі або до впливу на розподіл влади чи то між державами, чи всередині держави, між групами людей, які вона містить» [4]. Крізь призму розуміння сутності політичної діяльності М. Вебер визначив чинники (особистий інтерес, економічна безпека, мотив), які регламентують такі форми вияву політичної людини: як політичного учасника («за нагодою» діє в політиці); як політичного функціонера («за сумісництвом» діє в політиці); як «професійного політика» (який живе «для» політики або «за рахунок» політики). Тобто рівень «політичності» (у вузькому значенні) людини зростає з підвищенням активності та професійності її політичної діяльності.

Не менш важливою детермінантою політичної участі людини є принцип соціальної ідентифікації (характеризується мінливістю). Людина в процесі ідентифікації свого «Я» визначається в приналежності до певного соціального колективу (групи), відтоді репрезентує не власний інтерес, а є учасником відстоювання колективних інтересів на політичному рівні.

Розглядаючи проблему людини в політиці в межах соціологічних підходів, а саме символічного інтеракціонізму та психологічного підходу, варто зазначити, що їх поява й актуальність зумовлені психосоціальною природою тогочасної людини, яка характеризується: емоційністю, ірраціональністю, інтуїтивністю, екстравертністю. Представники теорії соціальних ролей, започаткованої 1930 р., сконцентрувалися навколо проблеми соціальної сутності людини й процесу формування її політичної ідентичності. Дж. Мід, розглядаючи природу соціуму, детермінував соціальну природу людини категорією «взаємодія», що в соціології переросло в напрям символічного інтеракціонізму. Процес формування особистості (соціалізації) відбувається за трьома стадіями: імітацією – копіювання (повторення) певних форм поведінки без їх розуміння (вміння вкладати правильний сенс); ігровою – процес багаторазового відпрацювання певних соціальних ролей для покращеного їх розуміння й надання сенсу своїм діям; колективних ігор – набуття вміння усвідомити очікування не лише однієї людини, а всього колективу [5, с. 116–120]. Людина «з уст» інших засвоює культурні цінності, політичні орієнтації, форми політичної поведінки, того суспільства, в якому перебуває, з яким комунікує, формуючи свою політичну природу.

Вперше зацікавився психікою людини З. Фрейд, який визначав її цілісним утворенням, де свідомі (прозорі) елементи співіснують із несвідомими (силовими). Це привело до висновків, по-перше, що влада є способом панування несвідомого над людською свідомістю; по-друге, у дитячому віці “libido” трансформується також і в політичні бажання. Отже, заняття політикою є природним прагненням людини (твердження ще від часів Арістотеля) на рівні інстинкту, оскільки в людській психології закладені такі природні потреби, як потреба панувати (влада) й підкорятися. Як зазначає Є. Шестопал, політика в психологічному зрізі досліджувалася як театр дій різноманітних людей з умовними й набутими наборами потреб. Людина розглядається як владолюбна істота, що керується прагненням підкорити своїй волі інших індивідів. Дослідник Г. Лассуелл звернув увагу на індивідуальну поведінку й волю як детермінанти владного прагнення людини. У вченого постало питання про психологічні підвалини волі до влади. Політична суть людини аналізувалася під час розгляду її політичної біографії, а саме: які «досвіди» у розвитку індивіда (агітатора,

адміністратора, теоретика) детермінують його політичні ознаки й інтереси, підкреслюючи значення вивчення конкретного індивідуального досвіду для політичної науки [6].

У контексті біхевіоралістського методологічного напрямку в політології, започаткованого в 1930-х рр., набули значної популярності: вивчення загальнотеоретичних проблем політичної поведінки; аналіз суб'єктності поведінки, чинників, що впливають на політичну поведінку; деякі аспекти електоральної поведінки. На думку теоретиків політичної поведінки, політична людина є актором, який наділений індивідуальним смислом і суб'єктивною оцінкою у своїх поведінкових діях, на які впливають мотиваційно-психологічні й об'єктивні чинники. Вивчення політичної поведінки, як зазначає Є. Шестопал, засноване на абстрагуванні вченого від політичних поглядів досліджуваного суб'єкта, переконань й інших суб'єктивних компонентів його дій у політиці. Політичні біхевіористи, зокрема й Д. Істон, виокремлюють ситуаційні чинники політичної поведінки: фізичне середовище, органічне середовище та соціальне середовище як об'єктивні, і зіставляють їх із вчинками людини для виявлення кореляції. Згідно з теорією політичного обміну П. Блау, різні учасники, вступаючи в політичний процес, конкурують між собою за можливість отримати від політики більшу винагороду. Кореляція між затраченими ресурсами (омінаючи увагою вплив інших індивідуальних чинників) і ступенем винагородження визначає людину як істоту раціональну й економічну [7].

Дослідники Л. Росс і Р. Нісбетт зауважують: «На вибір людиною лінії поведінки істотно впливає та конкретна ситуація, в якій вона опинилася» [8]. Ситуація – це певна частина об'єктивної дійсності, що є навколо людини й впливає на неї, натомість суб'єктивна ситуація – є дещо відмінною від дійсності (реальності) через вплив індивідуальних характеристик людини як псих-емоційної істоти.

1969 р. в руслі постбіхевіоралізму розвинулася теорія раціонального вибору (далі – ТРВ). Науковому аналізу теоретиків постбіхевіоралістів піддавалися: мотивація прийняття рішення, мотиви голосування виборця, мотиви поведінки політичних груп у політичному процесі. Основу аналізу ТРВ становили не зовнішні чинники, що детермінують політичну поведінку, а саме необхідність розгляду людини крізь призму «внутрішніх» чинників. Розробники теорії раціонального вибору виходять із таких методологічних принципів: методологічний індивідуалізм, егоїзм індивіда, раціональність індивіда, обмін діяльністю, згідно з якими людина є політичним учасником лише в тому разі, коли оцінить різницю свого економічного доходу від участі й неучасті в політичному процесі. Р. Швері зазначив, що, з позиції неокласичної школи, ТРВ «раціональна організація суспільства – сукупність індивідів, наділених раціональною поведінкою» [9, с. 2]. Раціональність індивіда є суб'єктивною, обмеженою зовнішніми чинниками (нестача та якість інформації, якою володіє індивід, і обмеженість у часі (концепція Г. Саймона), й індивідуалістичною (суб'єкт діяльності формується не суспільством, а всередині нього).

Сучасні науковці поняття «людина політична» відносять до термінології політичної антропології. Політико-антропологічний підхід розглядає людину у формі *homo politicus*, в єдності із природним і соціальним середовищем, в яких вона перебуває; визначає сферу політичного без прив'язки лише до суспільства чи державного апарату. Становлення політичної антропології, починаючи з 1940 р., відзначилося публікаціями західноєвропейських (М. Фортеса, Е. Еванс-Прітчарда, В. Тюрнера, М. Шварца) й американських (М. Фрід, Е. Сервіс і Е. Лікок) дослідників. Останні аналізували сутність політичної людини крізь призму типів її соціальної поведінки, що формувалися під впливом політичних практик, мотивів, маніпуляційних стратегій можновладців, а також принципів формування політичних суспільств.

В. Денисенко зазначає, що політичну антропологію потрібно розглядати «як концепцію індивідуальної участі в колективному процесі творення влади та користування нею» [10, с. 2]. Людина розглядається в єдності із природним і соціальним середовищем, в яких перебуває. Також політична антропологія охоплює буттєво-екзистенційний, феноменологічний аспекти політичного життя людини, яке має психо-ментальні, соціально-статусні й поведінкові характеристики. За словами В. Денисенка, політична антропологія розглядає людину як «сутність у собі», яка здатна творити суспільне й особисте життя за покликом власних прагнень і бажань, забезпечити собі краще життя.

На засадах функціонального методу (Б. Малиновський, Е. Еванс-Прічард, М. Фортес, Р. Ферт, М. Глакмен, Р. Мертон) політичної антропології досліджується політична активність людини, що проявляється через здійснення функцій. У межах функціоналізму політична людина є структурним елементом соціальної системи, що репрезентує себе через здійснення конкретних функцій щодо суспільства, з яким вона взаємопов'язана. Людська функціональність породжується природним прагненням індивіда до реалізації фізіологічних, емоційних, економічних, культурних і владних цілей, наслідком яких постає формування соціальних і політичних інституцій.

Відзначимо абсолютно антропологічне визначення політичної людини С. Ліпсета в доробку «Політична людина. Соціальні основи політики»: «Політична людина – це людина, яка бере участь у політиці» [11, с. 317]. З позиції науковця, її існування неможливе за межами демократичної чи правової держави. Політична людина діє в політиці лише за умов дотримання правил поведінки в конкурентній боротьбі та поваги до прав інших у процесі відстоювання власних інтересів. З позиції сучасних політико-соціологічних теорій, політична людина концептуалізується як активний соціально-політичний суб'єкт (А. Етціоні), суб'єкт «дії/вчинку» (Х. Арендт), діючий суб'єкт (А. Турен), який конститує політичний простір. З появою постбіхевіоральної революції суспільство розглядалося як електорат, а політична людина – як виборець.

Далі розглянемо постмодернізм як сучасну соціально-політичну реальність через особливий стан культури, суспільства й науки, а також як реакцію на «неспроможність» модерністської концепції пояснити актуальні проблеми й виклики. Сучасний американський соціолог Р. Інглхарт зазначає, що передові індустріальні суспільства в умовах сьогодення змінюють вектор свого соціально-політичного розвитку. По-перше, це зміни в інституціональних структурах, що характеризується падінням поваги до влади, розмиттям масової приналежності до великих партій. По-друге, відбуваються зміни у сфері базових цінностей. Наглядним є перехід від «матеріалістичних» до «постматеріалістичних» цінностей. Зниження рівня небезпеки відкидає необхідність існування абсолютних правил, що сприяє активній політичній участі людей у рухах за свободу політичного й культурного самовираження. За словами Р. Інглхарта, цінності постмодерну сприяють сучасним демократіям у набутті ознак партиципаторності, де участь індивіда в політиці й орієнтація політики зосереджуватиметься на конкретній проблемі [12]. Такі науковці, як З. Бауман, Д. Белл і Ю. Хабермас, зазначають, що постмодернізм постає результатом політики й ідеології неоконсерватизму, який характеризується естетичними еkleктизмом, фетишизацією предметів споживання [13, с. 69–70].

Плюралістичність сучасного світу, пропагування конкуренції ідей, миру й дискурсу підсилюють політичну участь людей, яка не обмежена лише діяльністю у виборчому процесі й голосуванням. Відображення в конкретних суспільствах ознак постмодернізму проявляється в саморефлексуючій критиці суспільства, культури, політики й економіки. Постмодерн, на думку В. Горбатенка, відзначається відкритістю, фрагментарністю, виз-

воленням, плюралізмом, руйнуванням зцентрованої структури, еклектичністю, іронією, пародією, саморефлексійністю та грою, що асоціюється з невизначеністю, відсутністю канонів, карнавалізацією й перформансом.

М. Кастельс, У. Бек, С. Хантінгтон та інші вважають, що макроконтекст «стану постмодерну» у межах функцій глобалізації й інформації мережевого суспільства пояснюється переходом до міжнародного об'єднання культур і глобального маркетингу культурних цінностей. Відображення в конкретних суспільствах ознак постмодернізму проявляється в саморефлексуючій критиці суспільства, культури, політики й економіки. Наука постмодерну відходить від прагнення все пояснити й відмовляється від узагальнюючих теорій на користь умовних теорій. Модерністський принцип «єдності» трансформується в розмивання меж всіх сфер життєдіяльності людини, руйнування застарілих дихотомій на користь соціально-культурному плюралізму й нечітким основам політичної, соціальної, національної, етнічної єдності. Як бачимо, відходження від «індивідуалізму» як єдиної ідентичності відбувається для почуття фрагментації та децентралізованого себе (як у культурному, так і в політичному аспектах), формування конфліктуючих ідентичностей.

Отже, розглянувши основні підходи до розуміння проблеми людини в політиці, зауважимо, що концептуалізація природи політичної людини є неоднозначною і схольною до крайнощів: біологізація людського чинника в політиці або тенденція до надмірної «соціологізації» людини. З одного боку, політична людина концептуалізується як активний учасник політичної системи, політична поведінка якого детермінована об'єктивною реальністю й суб'єктивною оцінкою цієї реальності. З іншого боку, політична людина визначається як вільний індивід, сконцентрований навколо прагнення максимальної реалізації власних інтересів і ефективно задіяний у досягненні цілей. Інтерес людини детермінується її біологічною та соціальною природою (система символів і настанов, набутих у процесі міжлюдських інтеракцій) і спричиняє політичну активність. В умовах постмодерну політична людина розглядається як сутність суперечлива й багатозарова, постає суб'єктом, сформованим в умовах мінливої сукупності політичних, соціальних і культурних умов. А отже, політична людина в епоху постмодерну характеризується полісутністю, що відображає фрагментарність людського й політичного.

Список використаної літератури

1. Буричко З. Людина політична: очерки історії та соціально-політичний зміст. URL: <http://fsn.fhum.info/pdf/112/112-03.pdf>.
2. Дідук В. Антропологічні аспекти статусно-рольової організації політичного життя суспільства. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5159/1/138-164.pdf>.
3. Бортніков В. Політична участь, політична активність, політична діяльність, політична поведінка: спільне й особлив. URL: http://vlp.com.ua/files/08_73.pdf.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия. URL: <http://www.kant.narod.ru/weber.htm>.
5. Мид Дж. От жеста к символу. URL: <http://smolsoc.ru/images/referat/a1882.pdf>.
6. Лассуэлл Г. Язык власти. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/880>.
7. Шестопал Е. Политическая психология. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Shestop/13.php.
8. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. URL: http://skepdic.ru/wp-content/uploads/2013/05/Ross_Nisbett_-_Chelovek_i_situaciiia_Skepdic.ru_.pdf.
9. Швери Р. Теория рационального выбора: аналитический обзор. URL: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/161/submission/original/161-301-1-SM.pdf>.

10. Денисенко В. Політика в контексті антропологічних вимірів. URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/33659/30245>.
11. Липсет М. Политический человек. Социальные основания политики. URL: http://www.liberal.ru/upload/files/Lipset_p1-48.pdf.
12. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf.
13. Постола А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_42_8.pdf.

**PLURALISM OF CONCEPTS IN THE STUDY OF THE TERM
“POLITICAL HUMAN” IN POLITICAL SCIENCE XX – XXI CENTURY**

Mariya Leskiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Considered the main theories of modern political science devoted to address the issue of political human. The influence of the objective reality and subjective assessment of the reality of political behavior and identifies the key anthropological characteristics of a person as a political party.

Key words: political human, political participation, social identity, political behavior, rational choice, situational.